

**РЕФОРМАЦИЯ НА ОБРАЗА:
РЕЛИГИОЗНА УТОПИЯ И ЕСТЕТИКА В ИЗКУСТВОТО НА XVII В.**

Keywords: religious faith, collapse of utopias, Reformation, grace, metaphysical constraint, secularization, aesthetics of absence, Dutch art

Abstract: The article is a philosophical reflection on European art of the 16th–17th centuries in the context of a broader, recurring pattern in the development of human utopias. Its object of analysis is the failure of the utopia of faith in the last great movement within Christianity: the protestant Reformation. The great surge of enthusiasm for returning to the Word and moral renewal was followed by disappointment, disintegration, and a loss of spiritual force. The efforts to realize the religious ideal exposed hidden metaphysical constraints. Human weakness transformed the promise of infinite divine grace, accessible through a new type of worship, preaching, and action, into a torrent of words, disputes, and conflicts, without the expected transformation of life. This collapse is reflected in art, which gradually withdrew from the divine into the sphere of the material, individual experience, and everyday life, marked by the absence of the great ideas of faith and spirit.

Историята на религиозния провал, на краха на голямата утопия на вярата, може би е по-депресираща от тази на провала на утопиите от социален тип, с която сме по-запознати. Търсенето на Новия Йерусалим веднага – когато паднеш в честна молитва и обърнеш лицето си към Бога, когато цялата ти общност извършва покаяние, когато правилното учение (твое) е наложено с желязна ръка – винаги е привличало странни характери и е водило до още по-странни резултати. Някои от тях налудничави, други трогателни или тъжни, и аз не съм съвсем сигурен кое определение приляга на набора от обичайни примери: Флоренция на Савонарола от 1494-1498 г., анабаптисткия Мюнстер от 1534 г. или кръстоносните походи на Луи IX на Франция през тринадесети век.

Можем да прикрепим различни етикети към всяко събитие и всеки нов декор в Италия, Франция, Германия, Холандия и т.н., но общият модел е еднакво депресиращ. Първо, фойерверки от вяра, любов и очакване, приписване на вина за настоящите злини и формулиране на програми за незабавни действия за връщане на Божията благодат на земята. Второ, героична борба за спечелване на възможността да се приложи програмата за морална реформа и

¹ Катедра „Философия и история“, Факултет по обществени науки в Бургаски държавен университет „Проф. Асен Златарски“, жк. Петко Р. Славейков, 8000 Бургас. Хоноруван преподавател в Катедра „Философия“ на Философско-исторически факултет, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, ул. „Цар Асен“ 24, 4000 Пловдив.

изкореняване на злото, наред нестихващо вълнение от безкрайните възможности на бъдещето. Трето, победа и продължителен период на усилия със смесени резултати и чувства относно истинността на доктрината, когато нейната практическа програма става част от реалния живот. Именно тогава се появява раздразнението и се правят стъпки към реформиране на вече реформираната вяра или направо преминаване към нова: към нови думи на нови проповедници, изречени с познатия тон на абсолютна убеденост. Детайлите варират, но кривата остава същата: пикът се постига в навечерието на реалните действия, краят е рязко потапяне в разединение, кавги и безразличие.

Не е необходимо подобни неуспехи да се разгръщат в голям мащаб. Те могат да се случат и насаме, зад затворени врати, очи и уши, в душата на човек, независимо от убедителния външен вид. Католическата църква в Рим преминава през подобни цикли много пъти. Нейната практика е изградена върху неуспехи и разочарования. И все пак тя се е научила да събира разпадналите се парчета и да намира причини да продължи.

Радикалните протестантски лидери след Мартин Лутер нямат лесен път назад. Те не могат да се оттеглят в рамките на монашески орден или далечна мисия. Работата им е твърде директна и твърде лична, тъй като тяхната религиозна общност обикновено започва самостоятелен живот с тях. Те не могат да спрат да проповядват и да я разпуснат, нито да препоръчат доктрината на някой друг. Това би навредило на много повече хора, отколкото на самите тях. Протестантският пастор може да бъде истински верен на създаденото от него или изобщо да не бъде християнин. Извън пространството на вярата има вакуум или поне огромни участъци от непозната територия, в която никой не смее да отиде сам.

Когато религиозният провал се появява в изкуството, той се усеща като отсъствие и празнота, оставена от това, което вече липсва. В католическото изкуство тя се изразява в маниеризъм, сладникави образи или преувеличена страст. В протестантското, поради рестриктивните нагласи към култовата образност в различните деноминации, нещата са по-сложни. Умът може да потисне образите от стария духовен свят, за да извади успокояващите черти на новия. Например: натюрморт с неясната алегория на кашкавал и кухненска покривка,² комбинации от плодове, цветя, раци, риба, или по-сложни съчетания с готварски принадлежности и храни, всички оглушително материални, празни, мъртви. Но тя може да произведе и различно, ново изкуство: носталгично, скрито, нежно. Изображение на малка уличка в Делфт, момиче, което чете писмо до прозорец, галено от златна светлина, или

² Флорис Клаес ван Дайк, *Натюрморт с кашкавал*, ок. 1615 г., Държавен музей Амстердам. За анализ на по-ранна религиозна версия на сцените на маса с храна виж Luttikhuisen, 2017: 16–21, и Walker Bynum, 1987. Но според мен Саймън Шама дава по-добрия набор от интерпретативни възможности, нито една от които не е религиозна – виж Schama, 1997: 161–164.

прислужница, която налива мляко с посветеността на религиозен ритуал. Това са полукартините на Йоханес Вермеер: изящни в образите и усещането си за пространство и свят, изпразнен от божественост.³ Или илюзии.

Всичко това е в контраст със словото, думите, звуците на проповед и молитва. Европейската християнска общност винаги е била опиянена от думите и ѝ е трудно да излезе извън техните предели. Това е общество, обучавано от проповедници. Изключителният фокус върху една единствена книга и един набор от истории за толкова дълго време има странния ефект на всеобщо доверие към истинността на само един възможен сюжет и начин за спасение.

Двойствената природа на Христос означава, че неговата човешка страна и земен живот се разглеждат като слети с нашия. Някога той е бил сред нас и ни е оставил уроци как да живеем истински. Следователно, безкрайното обещание за изкупление е отворено за всички на земята, ако има истински стремеж. Той е оставил думи, Слово, което наистина може да бъде следвано и точно това е, което прави поколения от вярващи толкова объркани. „Казваме молитвите си и въпреки това близките ни умират; покаяваме се и страдаме. Животът продължава без да се влияе от нашите желания и молитви, смъртта взима тези, които иска. Защо има толкова много безпомощно лутане сред вярващите хора? Забравете за позива на Христос да ходим по вода, ние едва успяваме да се задържим върху земята, когато ни връхлети скръб и болка“. В тези моменти вярващите отново се осланят на думи, които да могат да се повторят, чуят, прочетат. Не на безкрайната сила, която внушават, а на копнежа, молитвата, въпроса, чуването по затворени врати.

„Защо нашите думи, повтарящи Христовите, нямат сила?“ Отговорът винаги е бил един и същ: „защото ви липсва чистота и вяра“. Човешкият носител е твърде слаб, за да задържи могъщите енергии на благодатта, Църквата е твърде покварена и вместо да помага на вярващите, им пречи да се спасят. Така от много рано фиксацията върху даденото слово на Писанието се превръща във фиксация върху хората, които трябва да го живеят истински и да го предават на всички останали.

Християнството винаги е било лична, интимна вяра. Тя докосва сърцевината на индивидуалния живот и затова работа на личността е да води останалите по пътя към общото спасение. Подобно на статуите от кралския портал на катедралата в Шартър, Църквата се изправя пред света с телата на най-праведните си представители и със своите лица, думи, пример, те многократно я обновяват. Няколко чисти, свети, хора са достатъчни, за да изпълнят цялото с дух. Когато Мартин Лутер излиза на сцената на историята, той следва тази традиция. Един силен

³ Вж. Roelofs, 2023: 45.

човек с чиста душа и морална смелост проговаря. Словото – Словото на Христос – прозвучава, огласено още веднъж, събуждайки хиляди. И това, което е лесно потушавано преди в безброй други случаи на протест, се превръща в крепост и мощно движение. То вярва, че Словото е намерило своята обетована северна земя, от която да действа върху света. Около него бързо се издига защитна стена и работата започва.

Скоро материалната част от програмата е изпълнена: папската власт е заличена, църковната йерархия е реформирана и църковното учение е изчистено от стари злоупотреби. Нов дух на искрено благочестие се провъзгласява с голям ентузиазъм във все повече триумфиращи общности. Католическият отговор с война е блокиран и Божието слово е свободно отпечатвано, споделяно и четено на всички езици от всички, които правят усилие да се научат да четат. Човешката част от духовното тяло на Църквата се очиства, за да направи място за идването на божествената. И тогава се случва какво? Какви знаци на благословение доказват Божиата подкрепа?

Отгоре идват проповеди, памфлети, речи и книги. Думи, не благодат, а думи за благодатта и как тя да бъде правилно дадена и приета. Думи за броя на тези, които са предназначени за спасение, и все пак малко примери за някой истински възроден, прогледнал, изцелен. Новото християнство прави това, което старото е правило преди: предлага речи, спорове и претенции за върховна власт, които да бъдат наложени с желязна воля. То донася по-строго спазване на нормите за благочестие и морал, повече загриженост за общността като цяло и по-решително пастирско ръководство, но това не е резултатът, който е обещан. Това, което трябва да се случи чрез силата на Словото, е повече, много повече.

И така, там, където някога е имало един-единствен източник на християнска доктрина идват разделения и нововъведения. Словото се превръща в поток от печатни текстове с все нови и нови автори, конкуриращи се за публика и доверие. Отначало им се дава време да разяснят редактираните си доктрини и да ги приложат на практика. Когато те не успяват да задоволят хората напълно, вълната продължава с нови ревизии в Германия, Англия, Швейцария, Дания. Проповедници, брошури и всякакви формати от печатни произведения продължават да излизат и в това море от човешки гласове и уверения, големите надежди на Реформацията от нейното начало мълчаливо отстъпват. Старата църква се бори с новата, докато крале и благородници от всички страни правят това, което умеят най-добре: воюват. *Cuius regio, eius religio*⁴ и плячката от него.

Това е предсказано от Еразъм Ротердамски в неговата великолепна *Възхвала на*

⁴ „Чиято е властта, неговата е и религията“ е исторически и политически принцип, установен в Европа през XVI век. Той определя, че религията на владетеля диктува религията на неговите поданици (бел. ред.).

глупостта, но преди него има много други, които виждат накъде отива Църквата далеч преди проблемите ѝ да излязат на повърхността. Тези, които се въвличат най-дълбоко в разделението, също го разбират, но в хаоса от противоречиви възгледи на сменящи се папи, принцове, проповедници, градове, събитията се развиват твърде бързо. И изведнъж се оказва, че вече е късно противоположните страни да опитат да последват Христовото послание и да се обърнат един към друг със смирение, разбиране и прошка.

Следва цял век борба, за да илюстрира думите на Еразъм и да въплъти кошмарите на Йеронимус Бош. Еразъм не храни никакви илюзии за характера на своите учени колеги и истинския заряд на много от техните твърдения. Той предупреждава всички за тяхната самонадеяност, невежество и егоизъм. Тези теолози са бунтовници без идеал, без отговорност, без смирение и любов. Те са готови да бълват фрустрациите си в интелектуални конструкции и да провокират шумни сблъсъци с по-известните си опоненти, за да привлекат вниманието към себе си. Това се е случвало много пъти преди в Париж, Падуа или Оксфорд сред учените доктори на Църквата, техните монашески ордени и студенти, но сега, с разпространението на образованието и печатната преса, тези спорове придобиват много по-широка аудитория.

Еразъм става известен по същия начин, но опитва всичко, за да покаже надвисналата опасност. Той разкрива блъфа на тези богослови, философи и духовници и ги прави обекти на своя опустошителен смях.⁵ Обществото първо се смее с него, но после забравя. Свикнало с магията на големите думи, очакващо чудеса от всеки нов проповедник, то упорито вярва.⁶

Ханс Холбайн скицира тези интелектуалци като самодоволни шутове в своето копие на *Възхвала на глупостта*, но масата от хора иска да чува обещания и страстни уверения. Сега Библията е в ръцете на всички и всеки може да бъде като надменните католически свещеници: да чете Христовите думи на собствения си език⁷, да задава въпроси, да мисли, да предлага, да ревизира. Не е изненадващо, че тази самоевангелизация на европейския ум довежда до появата на десетки нови църкви и подразделения. Няма никой, който да ги спре. На теория всеки е свой собствен папа и конклав, непогрешим и твърд в учението си. Всичко, което е необходимо, е проповедник, амвон и някой, който да му вярва, а във всички епохи има много хора, готови да играят тази роля, поне за известно време.

Голяма част от точките на недоволство на протестиращите пастори отдавна са били известни като истинни. Стъпките на необходимата църковна реформа са могли да бъдат

⁵ Еразъм Ротердамски, 2013, глави LII–LIII.

⁶ Хьойзинха, 2002: 10–11, 192–193.

⁷ Виж Reston, 2015, 177–179.

рецитирани от всеки образован човек в Европа най-малко три века преди Лутер.⁸ Проблемът е с вълната от промени след това: какво ще се случи, след като се докосне най-дълбокото учение на Църквата и нейната древна организация, кристализирали след толкова много турбуленции? Католиците отговарят на реформаторските искания с обосновани предупреждения за опасност, но са щастливи да продължат потока на богатства към себе си, без намек за истинска промяна. Протестантите продължават смело напред и след първоначалния устрем бързо стигат до предсказаната фаза от проблеми с ръководството на общества и хора, внезапно освободени от изисквания и надзор. Работата по реформирането на църквата става съвсем конкретна, битова и лична, и се съсредоточава върху напредъка на общността в рамките на новоприетата доктрина. Това налага непрекъснати уточнения и промени, несъгласия, неудовлетворения, увещания. И точно тук вдъхновението се изтощава. Вълнуващите новости спират и конгрегациите се оказват в стария си обикновен живот на труд, лични отговорности и проблеми. Те все още се стремят да се пречистят, да подкрепят своите общности и църкви, но големите думи, красивите думи, лесните обещания за чудеса и бързо заличаване на човешкия разрыв с Бог са оставени настрана.⁹

Продължителните процеси имат успокояващ ефект върху масовите движения и рядко предлагат примери за драматични сгромолясвания на духа. Травмата се абсорбира постепенно от следващите поколения в намаляващи дози. Промените настъпват почти неусетно и все пак в определен момент трансформацията е пълна. Това е, което прави изкуството от двете страни на голямото разделение на Европа след средата на шестнадесети век толкова интересно. Католическата страна продължава да подкрепя индивидуалното художествено майсторство и масовото производство на изображения със стандартни сюжети с различно качество и сила на внушение. Протестантската се оттегля от религиозната тематика, доколкото изобщо се е смятала за допустима, в сигурните сюжети на морални поучения, битови сцени от всекидневни и кухни,

⁸ „Не е ли алчността, тази форма на идолопоклонство, отговорна за всичко това? Парите са пръснати по такъв начин, че да се умножават. Харчат се, за да се увеличат.... Изправени пред скъпи, но чудесни суети, хората са вдъхновявани да дадат своя принос вместо да се молят. Така богатството привлича богатство и парите произвеждат повече пари. Не знам защо, но колкото по-богато е едно място, толкова по-склонни са хората да допринасят за него. Насладете очите им с покрити със злато реликви и кесиите им се отварят. Покажете им красива картина на някой светец и колкото по-ярки са цветовете, толкова по-свят ще изглежда той за тях“. Думите са на Бернар от Клерво от 1127 г., но могат да бъдат част от реформаторски памфлет от шестнадесети век. Виж Rudolph, 1990, 57–62.

⁹ „Холандските регенти през 1587 г.“ пише Джонатан Израел, „работят при предположението, че около една десета от населението на провинцията принадлежи към Реформираната църква‘.... В края на шестнадесети век по-голямата част от холандското население, както и по-голямата част от населението в съседните Вестфалия и северната част на Райнланд, не може недвусмислено да бъде описано като протестантско или католическо. Защото мнозинството представлява неконфесионализиран или едва конфесионализиран блок, нерешително и неоформено, привличащо яростното неодобрение на силно ангажираните мъже и от двете страни. Все пак потискането на католицизма остава силно и до известна степен засяга и други реформирани групи като лутераните и менонитите“. Виж Israel, 1995, 364–365.

домашни пейзажи и най-вече към портрети на самите себе си. Вниманието се обръща към личността, където всичко някога е започнало с толкова много надежда, но сега без целия този странен багаж от гняв и развълнувани пророчества.

Словото?! Какво слово? Ние вече сме тихи. По-тихи от необятен морски пейзаж или натюрморт с кашкавал.

Литература

- Erazmus Rotterdamus, (2013). *Vazhvala na glupostta*, prev. Aleksandar Milev, Sofia: Rata. [Еразъм Ротердамски. (2013). *Възхвала на глупостта*, прев. Александър Милев, София: Рата].
- Huizinga, Y. (2002). *Zalezat na Srednovekovieto*, prevod Sonya Okhayzen i Atanas Sugarev, Sofia: Panorama. [Хьюйзинга, Й. (2002). *Залезът на Средновековието*, превод Соня Окхайзен и Атанас Сугарев, София: Панорама.].
- Israel, J. (1995). *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*. Oxford: Oxford University Press.
- Luttikhuizen, H. (2017). 'Those Who are Sinful Starve: An Interpretation of the Master of the Brunswick Diptych's Holy Family at Meal,' в Debra Taylor Cashion and Ashley D. West, eds., *The Primacy of the Image in Northern European Art, 1400-1700: Essays in Honour of Larry Silver*, Leiden, Boston: Brill, 16–21.
- Reston Jr., J. (2015). *Luther's Fortress: Martin Luther and His Reformation Under Siege*. New York: Basic Books.
- Roelofs, P. (2023). Closer to Vermeer: A Look Inside the Family Home of the Delft Painter. In: P. Roelofs, G. J. M. Weber (Eds.), *Vermeer*. Amsterdam: Hannibal Books.
- Rudolph, C. (Ed.). (1990). *The "Things of Greater Importance": Bernard of Clairvaux's Apologia and the Medieval Attitude toward Art*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Schama, S. (1997). *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture of the Golden Age*. London: Vintage.
- Walker Bynum, C. (1987). *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Importance of Food to Medieval Women*. Berkeley: University of California Press.